

Зеліско А. В. Сучасний стан та перспективи розвитку споживчих товариств в Україні / А. В. Зеліско // Право України. – 2008. – №6. – С. 78-83.

Сучасний стан та перспективи розвитку споживчих товариств в Україні

Зеліско А. В., викладач кафедри
цивільного права та процесу

Сучасний етап становлення правової держави в Україні відзначається активним здійсненням реформування законодавства та його адаптації до законодавства Європейського Союзу. Важливим недоліком у спрямуванні трансформації законодавства є концентрація уваги науковців та законодавців на проблемах діяльності підприємницьких товариств (господарських товариств та виробничих кооперативів), в той час як питання правового статусу споживчих товариств опинилися поза межами законодавчих реформ. Споживчі товариства сьогодні неформально вважаються тією організаційно-правовою формою юридичних осіб, яка вичерпала свої потенційні можливості, абсолютно не відповідає потребам сучасного суспільства, основам ринкової економіки тощо. Що ж спричинило таку ситуацію? Перш за все неналежне правове забезпечення діяльності споживчих товариств.

Проблематики *правового статусу споживчих товариств* в своїх працях торкалися такі вчені як В. І.Семчик [1, 124-130], І. М. Кучеренко[2, 159-177]. Окремі аспекти діяльності споживчих товариств розглядалися С. Г.

Бабенком, Я. А. Гончаруком, Р. Я. Пастушенком[3, 179-183] та ін. Однак неоднозначність норм законодавства у питаннях встановлення порядку створення, діяльності та припинення споживчих товариств обумовлює необхідність здійснення подальших наукових пошуків з метою визначення єдиного концептуального підходу до закріплення правового статусу споживчих товариств.

Пріоритетною причиною становища, що склалося, є історичні обставини. Адже встановлення радянської влади в Україні мало наслідком яскраво виражену тенденцію до усупільнення та одержавлення власності споживчих кооперативних товариств. Перетворення їх в систему, яка єдиною метою мала виконання завдань планової економіки (в сфері закупівлі сільськогосподарської продукції). В результаті вказаної політики радянської влади природа споживчих товариств та їх призначення деформувалися до такого рівня, що на сьогодні у пересічних громадян споживчі товариства асоціюються винятково з минулим (соціалістичним режимом) та сприймаються як застарілі «муміфіковані» явища, які зовсім не потрібні для розвитку України в якості правової держави з ринковою економікою та для її активного входження до Європейського Союзу. Однак це не зовсім об'єктивна оцінка того потенціалу, що закладений в даній організаційно-правовій формі юридичних осіб приватного права. Як наслідок виникає необхідність ретроспективного розгляду виникнення та становлення діяльності споживчих товариств.

У своїх дослідженнях вчені одностайні в тому, що сучасні споживчі товариства беруть початок з перших англійських споживчих робочих кооперативів, які спочатку сформувалися у вигляді найпростіших об'єднань лавок, а пізніше у формі загальновідомого Рочдельського споживчого товариства, яке носило назву "Товариство чесних піонерів" та було створене 1844 року[4, 157; 5, 188]. Непідприємницька природа таких об'єднань не викликає жодних заперечень з огляду на те, що основна частина коштів відраховувалася для подальшого розвитку товариств та для задоволення споживчих потреб його членів. А одним із основних положень статуту Рочдельських товариств було правило про розподіл прибутку між членами товариства відповідно до розмірів їх закупівель, а не у формі процентів.

На Україні прототипи споживчих товариств почали з'являтися в середині XIX століття у формі так званих артільей, які здійснювали свою діяльність з метою задоволення споживчих потреб своїх членів, підвищення їх добробуту. Так як належної законодавчої основи діяльності такі утворення не мали (вони створювалися на підставі інтерпретації ст. 433 "Устава общественного призрения" про створення благодійних товариств[6, 69]), то діяльність свою вони здійснювали на підставі статутів. У зв'язку з чим В. М. Левицьким у вересні 1894 року було складено «артільний договір», який був своєрідним типовим статутом артільних об'єднань.

Активізація розвитку споживчих товариств відбулася у 1896 році, коли був організований перший офіційний з'їзд споживчих товариств. Саме під час проведення цього заходу був розроблений проект «Нормального статуту

споживчих товариств», який у 1897 році був затверджений Міністерством внутрішніх справ та відігравав до 1917 року роль закону про споживчі товариства[7, 25]. Положення вказаного статуту сприяли посиленню контролю над споживчими товариствами з боку влади, що стало причиною зменшення соціальної спрямованості їх діяльності.

Подальші перетурбації, що супроводжувалися руйнуванням царського режиму, не вплинули істотним чином на некомерційний та соціально спрямований статус споживчих товариств. Адже затверджені Тимчасовим урядом 20 березня 1917 року «Постанова про кооперативні товариства та їх союзи» та «Положення про кооперативні товариства та їх союзи» містили норми, відповідно до яких кооператив мав на меті «сприяти матеріальному та духовному благополуччю своїх членів шляхом спільної організації різноманітних господарських підприємств чи праці своїх членів» [1, 44]. Однак в наступні роки відбуваються події, які стають початком етапу викривлення статусу споживчих кооперативних товариств. Зокрема, під час Жовтневої революції було прийнято Декрет Радянського Народного комітету Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки від 16 березня 1919 року «Про споживчі комуни» [8]. Відповідно до вказаного Декрету було введено обов'язкове членство всіх громадян в споживчих кооперативних організаціях та були скасовані пайові внески. Фактично було ліквідовано добровільність об'єднання у кооперативні товариства та характерні для кооперативів пайові фонди. Усі споживчі товариства стали централізовані та підпорядковані державній владі. Добровільне членство у

споживчій кооперації було відновлене аж у 1924 році Декретом Радянського Народного комітету Союзу Радянських Соціалістичних Республік «Про реорганізацію споживчої кооперації на основі добровільного членства»[9].

Подальша політика радянської влади по відношенню до споживчих товариств проходила в напрямку зведення їх винятково до обслуговування інтересів сільського населення в сфері закупівлі в нього та заготівлі сільськогосподарської продукції. Така зміна статусу споживчих товариств супроводжувалася ліквідацією споживчих товариств у містах, для чого 29 вересня 1935 року Постановою Радянського Народного Комітету СРСР і Центральним Комітетом Комуністичної Партії більшовиків було затверджено Положення «Про роботу споживчої кооперації на селі» [10].

В післявоєнний період розвиток споживчих товариств продовжував відбуватися у вищевказаному напрямі, адже у відповідності з рішенням вересневого Пленуму Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу 1953 року на споживчу кооперацію було покладене завдання здійснення державних закупівель у сільських виробників, а також здійснення комісійного продажу продукції на ринках. Постанова ж Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу від 6 березня 1959 року «Про заходи щодо поліпшення побутового обслуговування населення» як основну мету споживчої кооперації визначала обслуговування побутових потреб сільського населення [11].

Процес подальшого становлення споживчих товариств проходив під егідою СРСР. Радянська влада визначила споживчу кооперацію як

«непослідовну соціалістичну форму господарювання» [1, 60] та здійснювала низку заходів по відновленню діяльності споживчих товариств. Однак діяльність їх відбувалася у вигляді функціонування чітко організованої системи споживчої кооперації та проходила виключно під державним контролем.

Споживчі товариства в цей час остаточно визначені як соціалістичні громадські організації, що спрямовані у своїй діяльності на обслуговування колгоспної системи. Такий статус споживчих товариств був закріплений прийнятим в 1988 році Законом СРСР «Про кооперацію в СРСР», який визначив поняття соціалістичного кооперативу - громадська організація громадян СРСР, які добровільно об'єдналися для ведення господарської чи іншої діяльності на базі належного їм на праві власності, орендованого чи наданого в безоплатне користування майна, самостійності, самоуправління, самофінансування, а також матеріальної зацікавленості членів кооперативу і найбільш повного поєднання їх інтересів з інтересами колективу і суспільства (ст. 5 Закону) [12].

Викладені вище положення дають змогу уявити цілісну картину послідовної зміни статусу споживчих товариств як непідприємницьких кооперативних товариств на систему державних організацій, що спрямовані у своїй діяльності на виконання командно-планових завдань радянської економіки в сфері закупівлі та заготівлі сільськогосподарської продукції.

Перехід України як незалежної держави до ринкової економіки став беззаперечним стимулом до зміни правового регулювання діяльності

споживчих товариств. Проте цілеспрямована політика радянської влади щодо викривлення статусу споживчих товариств надзвичайно ускладнила поставлене завдання, так як сформувала стійку асоціацію споживчих товариств з соціалістичним режимом.

1992 року було прийнято Закон України «Про споживчу кооперацію» [13]. На час прийняття даний нормативно-правовий акт мав безумовно важливе значення, оскільки став засобом збереження споживчої кооперації в країні, визначив основи її діяльності, дозволив здійснити «структурну перебудову в системі Укоопспілки» [1, 71]. Подальший розвиток правового статусу споживчих товариств продовжував здійснюватися не на рівні законів, а в межах нормативно-правових актів, прийнятих Укоопспілкою. Мова йде про ті Положення Укоопспілки, що визначали трансформацію власності споживчої кооперації: Положення про порядок розмежування та закріплення власності в системі споживчої кооперації України на 1 січня 1996 року (другий етап); Програма завершення розмежування і закріплення власності в споживчій кооперації України (Укоопспілки). Затверджено постановою XVIII (позачергового) з'їзду споживчої кооперації України 19 грудня 2000 року. Прогалини, що містилися в Законі України «Про споживчу кооперацію» (мається на увазі визначення об'єктів права власності членів споживчих товариств, визначення вартості паю членів товариств) були врегульовані виключно на рівні підзаконних нормативно-правових актів Укоопспілки.

Набрання чинності Цивільним та Господарським кодексом не поліпшили ситуацію із правовим статусом споживчих товариств, а навпаки, ускладнили її. Адже Цивільний кодекс визначив споживчі товариства як юридичні особи приватного права, що є непідприємницькими товариствами, які не мають на меті отримання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (ст.85). Також, виходячи з положень ЦК України, можна зробити висновок, що споживчі товариства є суб'єктами приватної форми власності.

Норми ж Закону «Про споживчу кооперацію» абсолютно суперечать вищевикладеним положенням, оскільки передбачають право членів товариств отримувати частину прибутку (ст. 6), на підставі чого можна зробити висновок, що споживчі товариства є підприємницькими товариствами. Частина 6 статті 9 визначає, що суб'єктами права власності споживчої кооперації є члени споживчого товариства, трудові колективи кооперативних підприємств і організацій....., що протирічить нормам ЦК України, так як суб'єктом права власності є безпосередньо споживче товариство, а не його члени чи трудові колективи.

Сподівання на те, що прийняття 10 липня 2003 року Закону України «Про кооперацію» [14] виправить ситуацію, яка склалася, не виправдалися. Так як вказаний Закон не враховує поділу товариств на підприємницькі та непідприємницькі, запровадженого ЦК України, а отже, не робить різниці у правовому статусі виробничих, споживчих та обслуговуючих кооперативів, окрім сфери їх діяльності.

Існує ще один нормативно-правовий акт, що вносить деякий дисонанс у правове регулювання діяльності споживчих товариств. Це Господарський кодекс України, стаття 111 якого «Споживча кооперація. Підприємства споживчої кооперації» не дає уявлення про правовий статус споживчих товариств та їх об'єднань. Окрім того, вказана стаття визначає власність споживчих товариств та їх об'єднань як форму колективної власності. Такі положення навряд чи вносять хоч якусь однозначність у визначення правового статусу споживчих товариств. Адже враховуючи те, що відповідно до Закон України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттями Цивільного кодексу України» 27.04.2007 року [16], Закон України «Про власність», що передбачав наявність колективної форми власності, втратив свою чинність. Таким чином відсутні законодавчі підстави для закріплення колективної форми власності в ГК України, оскільки жоден нормативно-правовий акт, в тому числі Конституція України, такої форми власності не передбачає.

На основі аналізу чинного законодавства України можна зробити висновок про відсутність в нашій державі будь-якого однозначного концептуального підходу до визначення правового статусу споживчих товариств. Такий стан правового забезпечення діяльності споживчих товариств та їх об'єднань не може сприятливо відобразитися на них. Як наслідок – споживчі товариства та їх об'єднання знаходяться на сьогодні фактично у стані занепаду, як такі, що не потрібні нашій державі. Згадка про

споживчі товариства у розмовах з пересічними громадянами та з фахівцями у сфері юриспруденції та економіки викликає скептичну усмішку. Однак враховуючи те, що Україна прагне увійти в Світове Співтовариство як правова, демократична, соціальна держава, що перш за все повинна характеризуватися багатоманітністю організаційно-правових форм юридичних осіб та їх об'єднань, спрямованих у своїй діяльності на найрізноманітніші інтереси та потреби своїх громадян, таке індиферентне та скептичне ставлення як з боку населення так і боку законодавця до факту необхідності існування та ефективної діяльності споживчих товариств та їх об'єднань є негативним явищем.

Про доцільність збереження такої організаційно-правової форми як споживче товариство свідчить законодавча практика інших постсоціалістичних країн, оскільки прийняття спеціальних нормативно-правових актів, що врегульовують діяльність споживчих товариств є характерним не лише для України, але й для Російської Федерації (Закон «Про споживчу кооперацію (споживчі товариства та їх об'єднання) в Російській Федерації» 19.06.1992 року з наступними змінами та доповненнями), Республіки Білорусія (Закон «Про споживчу кооперацію (споживчі товариства та їх об'єднання) в Республіці Білорусія» 25.02.2002 року), Республіки Казахстан (Закон «Про споживчий кооператив» 08.05.2001 року), Республіки Молдавії (Закон «Про споживчу кооперацію» 28.09.2000 року). Аналіз перерахованих спеціальних законодавчих актів свідчить про дещо вищий рівень їх прогресивності щодо врегулювання діяльності

споживчих товариств, однак, водночас, необхідно вказати на відсутність єдиного підходу законодавців країн СНД до визначення правового статусу споживчих товариств. Вказане підтверджується перш за все тим, що не досягнуто єдності у питанні порядку розподілу прибутку споживчих товариств, так як закони одних держав дозволяють розподіляти між членами товариств обмежену частину доходу товариства, а інших держав – повністю забороняють здійснювати розподіл доходу між членами споживчих товариств. Проте прийняті в країнах СНД закони про споживчі товариства все ж таки дають змогу вести мову про наявність загальних тенденцій щодо подальшого розвитку правового регулювання споживчих товариств. Вважаємо, що до таких напрямів належать: встановлення споживчих товариств як виду кооперативу; визначення їх як непідприємницьких організацій. Такі характеристики споживчих товариств повинні обумовлювати специфіку об'єктів права власності членів товариств, сукупність їх майнових та немайнових прав, обсяг відповідальності. На жаль, чинне законодавство України не відповідає вказаним положенням, що ще раз свідчить про наступне – діюча правова основа споживчих товариств абсолютно себе вичерпала та потребує суттєвого перегляду.

Споживчі товариства займають вагоме місце в системі юридичних осіб не лише в межах СНД, але й у Світовому Співтоваристві, яке у своїй діяльності значну увагу приділяє саме кооперативним юридичним особам, їх об'єднанням. Вказане не є голослівним з огляду на ефективну та значущу діяльність Міжнародного кооперативного альянсу, законодавчу практику

Європейського Союзу, що визначає правовий статус так званих європейських кооперативних товариств. Повідомлення комісії ради Європарламенту, економічного і соціального комітету і комітету регіонів від 23 лютого 2004 року про стимулювання кооперативів у Європі містить дані, відповідно до яких Європейський союз нараховує понад 300 000 кооперативів, які об'єднують 2, 3 млн. громадян. Створення сприятливого середовища та стимулювання розвитку кооперативних товариств є тими пріоритетами, що встановлені багатьма міжнародними організаціями, зокрема, Організацією Об'єднаних Націй, Міжнародною організацією праці тощо.

Прагнення Європейського Союзу створити уніфіковані сприятливі правові основи для діяльності кооперативних товариств засвідчує прийняття Регламенту ради (ЄС) №1435/2003 від 22 липня 2003 року про статут Європейського кооперативного товариства. Основним функціональним призначенням такого Регламенту виступає прагнення «забезпечити кооперативи, які є загально визнаною організаційною формою в усіх державах-членах, відповідними правовими інструментами, здатними полегшити розвиток їхньої транскордонної діяльності» [16].

Викладені положення законодавства Європейського Союзу свідчать про те, що споживчі товариства в розрізі сучасної міжнародної правової системи є необхідними та перспективними утвореннями, що ґрунтуються на принципі примату особи. Тому можна зробити підсумок про потребу трансформації законодавства, що визначає правовий статус споживчих товариств шляхом прийняття Закону України «Про кооперацію» в новій

редакції, яка враховуватиме поділ кооперативних товариств на підприємницькі та непідприємницькі та врегулювання в ньому норм, що визначатимуть організаційно-правову форму споживчих товариств. Такі норми повинні стосуватися об'єктів права власності споживчих товариств, порядку розподілу доходу споживчих товариств, сукупності майнових та немайнових прав членів споживчих товариств, обсягу відповідальності членів товариств.

Прийняття окремого нормативно-правового акту щодо споживчих товариств слід вважати таким, що не є доречним, оскільки більшість його положень будуть повторювати ті, які передбачені в Законі України «Про кооперацію». Така ситуація призведе до дублювання норм, які регламентуватимуть правовий статус споживчих товариств, що навряд чи можна визначити як позитивну тенденцію.

Доцільно зауважити, що під час розробки таких законодавчих актів слід враховувати необхідність адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, а саме, до Регламенту Ради ЄС про статут Європейського кооперативного товариства. Проте, відмінність національного законодавства України та законодавства ЄС свідчить про необхідність подальшого здійснення досліджень у даній сфері, оскільки бездумне запозичення норм Європейського Союзу може не враховувати специфіки нашої правової системи, а як наслідок - навряд чи призведе до позитивних результатів.

1. Кооперативне право. Підручник для кооперат., сільськогосп., економ., юрид. вищих навч. закладів і фак. / За ред. чл.-кор. НАН України В. І. Семчика. – К.: Ін Юре. – 1998. – 366 с.
2. Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: Монографія. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 328 с.
3. Основи кооперації: Навч. посіб. / С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук, Р. Я. Пастушенко. – К.: Знання, 2004. – 470 с.
4. Шершеневич Г. Ф. Тоговое право. Том 1. Введение. Торговые деятели. Изд. четвертое. – СПб. По изданию 1908 г.- 556 с.
5. Мейер Д. И. Русское гражданское право (Московск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Кафедра гражд. права юрид. факультета). / Е. А. Суханов (ред.). – М.: Статут, 1997. – 455 с.
6. Жук А. Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Великій Україні / Кооперативна республіка. – Львів, 1932. – С. 69-74.
7. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Харків: Друкарня "Червоний шлях", 1925. – 243 с.
8. Сборник Указов. – 1919 г. №17. – Ст. 191.
9. Сборник Указов. – 1924 г. - №17. – Ст. 173.
- 10.Сборник Законов. – 1935 г. - № 52. – Ст. 427.
- 11.Сборник Постановлений СССР. – 1959 г. - № 5. – Ст. 30.
- 12.Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР». – Відомості Верховної Ради СРСР. – 1988. - №22. – Ст. 335.

13. Закон України «Про споживчу кооперацію» 10.04.92 р. № 2266-ХІІ (із змінами, внесеними згідно з Законами). – Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 30. – Ст. 414.
14. Закон України «Про кооперацію» 10.07.2003 р. № 1087-ІV (із змінами, внесеними згідно з Законами). – Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 5. – Ст. 35.
15. Закон України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттями Цивільного кодексу України» 27.04.2007 р. № 997-V. – Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 33. – Ст. 440.
16. Регламент ради (ЄС) №1435/2003 від 22 липня 2003 року про статут Європейського кооперативного товариства//Офіційний Вісник Європейського Союзу L207.

